

засвідчують карти того часу, межею слугувала річка Дніпро. Південні кордони козацької держави, що знаходилась в стані формування, йшли нерівного лінії.

За часів гетьманства Б. Хмельницького українські поселення, про, що свідчать карти тих часів та інші джерельні матеріали, просувались далі на південь. Саме в цей час почалось заселення земель далеко в степ. Сам Б. Хмельницький мав у власності землі в степовому прикордонні, постійно прагнув поширити своє господарство далі в “дні поля”. Однак за такої активної колонізаційної політики гетьман не сприяв заселенню південних окраїн запорожцями. Підпорядкувавши і централізувавши на користь загальнодержавних цілей наміри і спроби впровадження чорноморської політики Запорозької Січі, Б. Хмельницький прагнув перетворити її на сторожовий форпост української морської торгівлі.

В цей час успішно розвивалася транзитна торгівля. Відкривались нові дороги, ішов значний караванний рух. Були всі підстави для того, щоб Козацько-Гетьманська держава стала основним і єдиним посередником між Царгородом та Москвою, охопивши торгівлею не лише чорноморський регіон, а й Середземномор'я. З розвитком торгівлі яскраво вимальовувались колонізаційні плани щодо північного узбережжя Чорного моря.

Класичними для українського державотворення та зовнішньополітичної діяльності стали міжнародні договори, укладені Б. Хмельницьким. Це було зумовлено, насамперед, оптимальними компромісними формулюваннями при укладанні союзів, які враховували взаємні інтереси сторін.

Попри те, що споконвічне тяжіння Української держави на південь, до Чорного моря, в той час не було реалізоване, однак життєздатність ідеї Соборної України з виходом у світ через морські ворота була помітно відбита у внутрішньополітичній державній документації та міжнародних договорах гетьмана Б. Хмельницького. Саме за часів його гетьманування чорноморська політика була найефективнішою за весь період існування Другої української держави.

Tetyana Podkupko

Historal traditions of the Black Sea politics in the documents of B.Khmelnys'kyi

In the article the basic principles of B.Khmelnys'kyi's politics towards the Black Sea have been shown by using the sources of the middle of XVIIth century, which contain the informathion on the main tasks and on evolution of the politics. The author has stressed the importance of the Black See problem for Cossack-Hetman State (Hetmanate).

УДК 94(477.44)“15/16”

Валентина Гродецька

**УТВОРЕННЯ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
Й УСТАНОВЛЕННЯ ЙОГО КОРДОНІВ у XVI – XVII ст.**

У статті розглянуто питання утворення Брацлавського воєводства, з'ясовано процес становлення його кордонів, крізь ці питання відображена його роль і значення у геополітиці Східної Європи.

Брацлавське воєводство утворилося згідно з постановою Віленського сейму 1565-1566 рр. у східній частині Поділля, яка до Люблінської унії належала Великому князівству Литовському, а потім Польщі³¹. Першого брацлавського воєводу було призначено у березні 1566 р.³². До виділення в окрему адміністративну одиницю територія Брацлавщини входила до складу Волині³³. До 1566 р. Східне Поділля інколи зараховували до Київської землі (зокрема у 1546 р.)³⁴. Територія воєводства була поділена на три староства – Брацлавське, Вінницьке, Звенигородське, пізніше - Брацлавське і Вінницьке.

Розташоване в басейні Південного Бугу і Дністра Брацлавське воєводство межувало на Заході з Подільським, на Півночі і Сході — з Київським воєводством, а на Півночі — з Молдавією та Диким полем. Кордони з західним Поділлям були визначені у 1546 р., а в 1570 р. переглянуті в зв'язку з проведенням розмежування між Брацлавщиною та Київщиною³⁵.

Установлені кордони не раз порушувалися з обох боків, що, зокрема, засвідчують непоодинокі факти кінця XVI ст. на вимогу місцевої шляхти польськими сеймами³⁶.

Польський історик XIX ст. А. Яблонівський, складаючи карту даної території, виходив з відомостей про брацлавсько-київський кордон, в першу чергу, з королівських дарчих грамот кінця XVI – початку XVII ст.³⁷. Так, в XVII ст. брацлавська шляхта не заявляла претензій на землі аж до канівських лісів і черкаських кордонів³⁸.

Південна частина Брацлавського воєводства не розмежувалась, бо в цьому не було потреби. Як видно з карти, вже у районі містечка Чечельника селищ стає дедалі менше, а степ, що тягнеться до Юзефграда (Балти) взагалі незаселений. Кордон по річках Гірський Тікич, Буг, Південний Буг визначається лише в

³¹ Любавський М. Литовско-русский сейм. – М., 1990. – Приложения. – С. 231; Лепко И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовко-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 54.

³² Маліновський І. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 62-63; Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – Приложение. – С. 144-145; Любавський М. Литовско-русский сейм. – С. 725.

³³ Акты ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, Т. 5. – С. 1274; Украинские староства в первой половине XVI в. – АЮЗР, Ч. 8, Т. 5. – С. 25; Дневник Люблинского сейма 1569 года. – С. Пб., 1869. – С. 386; Jabtonowski A. Zrodta dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 6. – Wstep, Т. 20. – S. 18; Jablonowski A. Ukraina. Zrodta dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. 22. – S. 4; Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – S. 312.

³⁴ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. 1. – С. 122-126.

³⁵ Акты ЮЗР. – Ч. 7, Т. 1. – К., 1886. – С. 225-229; Ч. 8, Т. 1. – К., 1893. – С. 262-266; Ч. 8, Т. 5. – С. 198-200. Є відомості, що у 80-х -90-х рр. XVI ст. Брацлавщина межувала з Волинським воєводством (див. Volumina Legum. – Т. 2. – С. 391-392), але початок зближення їх кордонів не наведено.

³⁶ Volumina Legum. – Т. 2. – С. 287, 391-392.

³⁷ Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty, dz. 2. „Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej. Dzial opracowany przez A. Jabtonowskiego. – Warszawa-Wieden, 1889-1904; Jablonowski A. Wstep // Zrodta dziejowe. – Т. 20. – С. 17-19; Jabtonowski A. Ukraina. – С. 17-21; Акты ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – С. 199.

³⁸ Акты ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – С. 199.

податкових матеріалах і переписах населення до XVIII ст. За джерелами XVII ст., вона пролягає вниз по Дніпру до Ягорлика, а в XVI ст. жодних згадок про неї не зустрічається. І це не дивно, адже тоді територія являла собою степ. Недарма землі навколо Умані у королівському універсалі були названі пустелею. Визначити місце руських земель у Європі повинна була Люблінська унія 1569 р., яка включила Київське, Волинське та Брацлавське воєводства до складу Польщі. У Привілеї Сигізмунда Августа від 1569 р., зокрема, відзначалось, що Брацлавщина з усіма її мешканцями відходить “од послушенства, влади, повинностей і розповідей Великого князівства Литовського, на вічні часи ... до Королівства Польського”³⁹.

Відомі привілеї, а також самоуправління місцевих сеймиків дають право стверджувати, що становище цих земель мало винятковий характер у фінансовому й юридичному планах, а правовий статус інкорпорованих земель був майже автономним. Ф. Сисин наголошує, що з боку руської шляхти це було договірне волевиявлення, тобто “контракт”⁴⁰. Депутати від Брацлавського воєводства досить часто брали участь у засіданні волинського сеймику. Пізніше, вже під час підписування польсько-турецького Журавенського договору 1678 р. хелмінський воєвода Ян Гіїнський, який очолював польську делегацію заявив, що в документах “кут між Бугом і Дністром Україною не міг і не називався”⁴¹. Цим самим Польща дала зрозуміти, що західна частина Брацлавщини є польською і повинна залишитись в складі Речі Посполитої.

Центром Брацлавського воєводства був Брацлав. Ірландський мандрівник Б. О'Коннор у третьому листі до герцога Девонширського пише, що м. Брацлав було побудоване на річці Бог і має дерев'яний замок та інші укріплення. Брацлавське воєводство за висловом того ж мандрівника лежить за Поділлям, на кордоні з Татарією⁴². Є. Сіцинський у своїй праці “Нариси з Історії Поділля” пише, що “Поділля того часу (XVI – XVII ст. – В. Г.) для аматорів поживи було принадною Палестиною”, а дослідники XVI – XVII ст. так висловлювались про Поділля: “...Поділля ...для всіх здається справжньою країною сонця”, “край ще з достатком має все, що тільки може вродити на землі, і хлібороб кинувши абн-як зерна в землю, завсіди одержує прищлід сторазовий”⁴³, а про Східне Поділля, зокрема, писали наступне: “ступив на землю ногою, нерідко вичавив з неї струмок чудового меду, бо бджоли, не маючи місця в лісах і дуплах, часто рояться прямо на землі”.

На південь від р. Кодими, що ніби була кордоном Брацлавщини та Дикого поля, та на південь від р. Велика Вись були незмірні безлюдні степи, про що свідчить наявність тут у першій половині XVII ст. лише поодиноких поселень (Історія міст і сіл Української РСР: Одеська обл.), а за свідченням турецького мандрівника середини XVII ст. район між Дніпром і Дністром являв “пустинні

³⁹ Halecki O. Dzieje Unii Jagiellonskiej. – Krakdw, 1920. – P. 248-317; Його ж. Przynaczenie Podlasia. Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Krakow, 1915. – Passim.

⁴⁰ Sysyn F. Regionalizm and Political Thought in Seventeenth. – Century Ukraine: The Nobilitu's Grievances at the Diet of 1641 // HVS. – 1982. – Vol. VI, n. 2. – P. 171-185.

⁴¹ Там само. – P. 649.

⁴² О'Коннор Б. Фрагменти, що стосуються України // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 67.

⁴³ Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – С. 6, 13.

місця, що нагадують пустелю”⁴⁴.

У другій чверті XV ст. Брацлавщина входила до складу Волині. Ареал воєводства, здебільшого, сягав басейнів Буга, Дністра і частково Росі – правої притоки Дніпра. Головні притоки Буга, що пересікали Брацлавщину відповідно з північного заходу на південний схід. Ліві – Снивода, Постолова, Десна, Соб, Удич, Синиця, Синюха (Синя Вода). Праві – Згар, Ров, Сільниця, Тростянець, Дохна, Савранка, Кодима. Притоки Дністра – Мурафа, Буша, Русава (Росава), Марковка, Кисерняк, Каменка, Волосинка, Молокиш, Рибниця, Ягорилик, омивали воєводство з північного заходу на південний схід. Отже, водний басейн східного Поділля цілком задовольняв потреби ґрунтів, а також народного господарства. Вся територія Брацлавського воєводства лежить в лісостеповій зоні, між Дністром і Дніпром. Якщо ділити її згідно з річковими басейнами, то можна поділити на Побужжя і Подністров'я. Такий поділ має не тільки орографічну, але й історичну основу, оскільки соціально-економічний, а також політичний розвиток Брацлавщини залежав від розвитку річкових басейнів. Найбільш впливовим було Побужжя, хоча б тому, що було в декілька разів більше від Подністров'я. Так, в „Літописі Самовидця” під 1671 р. записано: „гетьманове коронніє.-ознаймуючи и о своїм приходе на Побуде, Подністров'є (Podnistrze), по Чечельник”⁴⁵. Польський історик Яблонівський називає Брацлавщину – Побережжям (можливо внаслідок близькості до Чорного моря – В.Г.). Про територію Брацлавщини, як Побережжя згадує польський історик Пшездєцький: “Побережжя тягнеться від Тульчина на південний схід до міста Конєццоля, інакше – до гірла Кодими”⁴⁶. Натомість український етнограф П. П. Чубинський, під час експедиції в 1869 – 1870 рр., пише про те, що “Побережжя це край між Мурафою, Кодимою, Богом та Дністром”⁴⁷.

В документі про установаження кордонів між Київським і Брацлавським воєводствами в 1570 р. згадується Чорний шлях. Здавня відома була його гірка доля в історії України. Першим про нього згадав Боплан, маюючи його на своїй карті XVII ст.⁴⁸. Боплан мав у своєму розпорядженні достовірний факт про забезпечення оборони та безпеки Причорноморських степів. Свідомство Боплана про Чорний шлях в районі брацлавсько-київського кордону підкріплені свідомствами польського історика Руліковського. Звідси, можна твердити, що Чорний шлях був кордоном між Київщиною та Брацлавщиною.

Отже, незважаючи на те, що українці не спроможні були утворити власну державу в XVI ст., їх землі зібрані були в єдине ціле Річчю Посполитою. Чітких кордонів між західною і східною частинами України не існувало. Розпочався період паралельного існування двох слов'янських народів – польського й українського в одному економічному, культурному і безперечно політичному середовищі.

⁴⁴ Челеби Э. Книга путешествия. – М., 1961. – Вып. 1. – С. 107.

⁴⁵ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. 11: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow- Braclaw) // Zrodia dziejowe. – 1897. – Т. 22. – Р. 572.

⁴⁶ Борзяк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI вв. (анализ документальных источников): Автореферат дис. ... к.и.н. – К., 1982. – С. 12.

⁴⁷ Там само. – Р. 12.

⁴⁸ Боплан Г. Опис України. – С. 18.

Establishment of Bratslav vojevodstvo (province) and making of its borders in XVI-XVII c.

The article is dedicated to the question on establishment of Bratslav vojevodstvo and to the problem on making of its borders in XVI-XVII c. Through a prism of both of the problem author has made an attempt to show the significance and the role of Bratslav vojevodstvo in geopolitical situation in Eastern Europe.

УДК 94(477.6):355.1:7.04“17”

Володимир Полторак

НЕВІДОМИЙ АВТОР ІЛЮСТРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ, ДОДАНИХ ДО “ЛІТОПИСНОЇ ОПОВІДІ ПРО МАЛУ РОСІЮ...” ТА “ІСТОРІЇ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ...” О. І. РІГЕЛЬМАНА

У статті проаналізовані зв'язки між українським та донським козацтвом у сфері іконографії та портретного живопису другої половини XVIII ст. Зроблена спроба визначити автора (авторів) ілюстрацій перших видань історичних робіт О. І. Рігельмана. Розглядається мистецьке та джерелознавче значення ілюстрацій.

Графічні зображення, виконані в різні історичні періоди, є важливим, а в деяких ситуаціях навіть єдиним джерелом для вивчення багатьох питань повсякденного життя, одягу, зовнішнього вигляду, антропологічних особливостей людей минулого тощо, у зв'язку з чим ілюстративні матеріали стали свого часу окремим предметом джерелознавчого аналізу. Саме аналізу питання авторства та інформативної цінності ілюстрацій, вміщених у “Літописній оповіді про Малу Росію...” й “Історії донських козаків...” О. І. Рігельмана, присвячена ця публікація.

Дана проблема не лише не була предметом спеціального дослідження в минулому, але й потребує негайного розв'язання через плутанину, що виникла при виокремленні цих зображень в якості ілюстрацій у значній кількості історичних праць. Так, у деяких роботах авторство зображень приписується Тимофію Калинському⁴⁹, а у енциклопедичній статті про нього відзначено: “Калинському належать відомі малюнки українців різного стану в історії Рігельмана”⁵⁰. Інші дослідники у підписі до ілюстрації обмежуються згадкою “з літопису Рігельмана”⁵¹, “за Рігельманом”⁵², “малюнки різних козацьких типів з XVIII ст. з книги О. І. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России...””⁵³.

⁴⁹ Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 65, 66, 90, 92, 95, 96.

⁵⁰ Калинський Тимофій // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 924.

⁵¹ Крипякевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. 1, 2. – С. 241, 243, 253, 255, 257, 265, 277.

⁵² Стефанов А. Крепость святого Дмитрия Ростовского по описанию строителя ее А.И.Ригельмана // Ригельман А. Ростов 150 лет назад: «Ведомость и географическое описание крепости св. Дмитрия Ростовского с принадлежащими и прикосновенными к ней местами, сочиненное по указу правительствующего Сената 1768 года». – Ростов-на-Дону, 1918. – С. 233, 245.

⁵³ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968. – С. 6, 20, 21, 22, 64-65, 71, 120-121.